

**ҚАДИМГИ ШАРҚ ЁЗМА МАНБАЛАРИДА АХЛОҚ-ОДОБ МАСАЛАСИ
("ДЕВОНУ ЛУҒАТИТ ТУРК МИСОЛИДА)**

Очилова Райҳона Отавек қизи

БухДПИ "Бошланғич таълим" факултети 1 босқич талабаси.

Аннотация:

Ушбу мақолада биринчи тилшунос, адабиётшунос, этнограф, элшунос Маҳмуд Қошғарийнинг дидактик қарашлари илмий-назарий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Истамбул, Азиз Қаюмов, "Қадимият обидалари", Н.М. Маллаев, "Ўзбек адабиёти тарихи" ва ҳоказо

Туркий халқларнинг тарихини ёритувчи қадимги манбаларда панд-насихат ва ўғитлар кўп рақат учрайди. Ана шундай асарлар жумласига Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит-турк" асари ҳам киради. Аллома мазкур асарни 1076-1077 йилларда ёзган. Географ олим Х. Ҳасанов шундай мисол келтиради: 1914 йил Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида бир бева хотин пулга муҳтож бўлиб, китоб дўконига эски қўлёзмани келтиради ва 30 лирага сотишини айтади. Аммо бу нархга китобни ҳеч ким олмайди. Бир кун дўконга кекса китоб мухлисларидан Али Амирий кириб қолади ва бир дўстидан қарз олиб, китобни сотиб олади (Али Амирий 1857-1924 йилларда яшаган, ўз шахсий кутубхонасида 15 мингга яқин китоб йиғиб, ҳаммасини Шайх Файзуллоҳ мадрасасига ҳадя этган. Кейинчалик бу китоблар Фотиҳ кутубхонаси - миллий кутубхонага ўтказилган).

Бу китоб Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит-турк" асари эди. Мазкур қўлёзма асл нусхасидан ҳатот Муҳаммад бин Абу Бақр ибн Абдул Фотиҳ ас-Совий ал-Дамашкий томонидан девон ёзилгандан 200 йил ўтгач (1266 йилда) кўчирилган эди. Қўлёзма 219 варақли жилддан иборат бўлиб, саҳифалар рақамланмаган, фикрларнинг боши ва охири номаълум эди. Ҳозир бу қўлёзма Истамбулда Фотиҳ кутубхонасининг Али Амирий фондида сақланади.

"Девону луғатит-турк" асарида қадимги туркий сўзларнинг арабча изоҳли таржимаси ҳам берилган. Ушбу асарни қадимий туркий тилнинг изоҳли луғати ҳам дейиш мумкин. "Девону луғатит-турк" 1928 йилда немис олими Брокелман томонидан немис тилига таржима қилинган. 1939 йилда эса Босим Аталай уни усмонли турк тилига таржима қилган ва мазкур таржима Анқарада чоп этилган. Ўзбекистонда асар Солиҳ Мутталибов томонидан таржима қилиниб, 1960-1963 йилларда уч жилддан иборат "Туркий сўзлар луғати" номи билан нашр қилинган. 1967 йилда индекс луғат кўрсаткичи ҳам чоп этилган.

"Девону луғатит-турк" асарининг шеърый парчалари ҳам немис тилига таржима қилиниб, 1914 йилда нашр этилган.

Турк олими Фуад Куприлзода, рус туркологлари В. Радлов Ҳамда С.Ф. Маловлар Ҳам “Девону-луғатит-турк” асари юзасидан тадқиқотлар олиб борганлар. Абдурауф Фитрат ҳам шеърий парчаларни таржима қилиб, уларнинг луғатини тузган ва 1930 йилда Самарқандда нашр эттирган. Н.М. Маллаев “Ўзбек адабиёти тарихи” дарслигига “Девону луғатит турк”даги кўшиқ ва мақолларни киритиб, уларни таҳлил этади. А. Қаюмов эса ноёб қадимги ёдгорликларимиз - кўшиқлар (шеърий парчалар)ни биринчи марта насрдан назмга ўгириб, “Қадимият обидалари” номли асарига киритган.

Азиз Қаюмовнинг “Қадимият обидалари” номли асаридаги панд-насихатга оид ўғитлар билан суғорилган шеърий парчалар таржимаси мазмуни орқали уларда илгари сурилган маърифий ғоялар асосида ўша даврда олиб борилган тарбия мазмуни ҳақида маълумотларга эга бўламиз.

Асарнинг моҳиятини ёритишга хизмат қилувчи манбаларнинг аксариятида Маҳмуд Қошғарийнинг кўшиқларни халқ орасидан йиққанлиги таъкидланади. Азиз Қаюмов эса бу шеър парчаларининг асл нусхасида ўша даврда мавжуд бўлган бадиий ижодга нисбатан юксак талабчанлик аниқ сезилиб туриши, шеърларни яратган шоирларнинг жуда маълумотли экани, чуқур билим ва нафис бадиий дидга эга экани хусусидаги фикрларни қайд этади ва панд-насихатга оид кўшиқларни алоҳида гуруҳга ажратиб, уларни таржима қилиб, мазмунини таҳлил этади.

Шеърларда илм олишнинг қадри, билимли ва донишманд кишиларни ҳурмат қилиш, меҳмондўстлик, хушхулқлик, мардлик, жасурликни тарғиб этувчи, ўз манфаатини кўзлаган молпараст, бахил, очкўз, дўсти ва халқига хиёнат каби хислатларни қоралайдиган шеърлар кўп учрайди. Бундай шеърлар туркий халқлар қадим-қадимдан бошлаб инсон шахсини шакллантиришда таълим-тарбияга катта эътибор берганлигидан дарак беради.

Панд-насихат жанридаги асарларнинг мазмунида асосий ўринни илм олишга ундаш, унинг фойдалари, илм аҳлини ҳурмат этиш тўғрисидаги фикрлар эгаллайди. Ёшларга илмли кишиларга яқинлашиш, улардан ўғитлар олиш маслаҳат берилади:

Ўғлим , сенга қолдирдим ўғит,

Унга амал қил.

Олимларга яқинлаш, баҳра олгил,

Тутиб дил.

Демак, ўғилга насихат қилган ота билимли кишилардан яхшилик келишига ишонади, аммо уларнинг фикрини эшитибгина қолмай, амалда унга риоя этиш лозимлигини ҳам уқтиради.

Ўғитларда илм-маърифат ҳамда муайян хунар борасидаги кўникмаларнинг эзгу мақсадларни амалга оширишга хизмат қилишига эришиш керак дейилади.

Панд-насихатлар шеърлар мазмунида образли, бадиий тарзда ифодаланади, шу боис улар инсонга кучли таъсир кўрсатади. Чунончи:

Ўғлим, ўғит ол,
Билимсизликни итар,
Талқон бўлса агар,
У шиннига ботар.

Бу ўринда халқ орасида талқонни шиннига қориб ейиш одати мавжудлигига ишора қилинган. Шиннининг мазали экани ҳаммага маълум. Шеърда илм ва яхши фазилат ҳам шиннига қиёсланади. Инсон илм-маърифатли бўлса, талқон шиннига ботиб, одамларга хузур бахш этганидек, билими ҳам унинг ўзи ва инсонларга фойда келтиради, дейилади. Шеърлар муаллифининг илмни бу даражада улуғлаши ўша даврда илм-маърифатнинг юксак даражада улуғланганлиги ва маърифатпарварлик дидактик адабиётнинг узвий қисмини ташкил этганини кўрсатади. Бу дидактиканинг асосий йўналиши, асосан, кишиларга ҳаётда қандай ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш, қандай амалларни бажариш борасидаги билимларни беришга хизмат қилган. Билимли бўлиш билан бирга, ёмон ҳатти-ҳаракатларни содир этишдан сақланиш зарурлиги, манманлик, мақтанчоқликнинг зарарли оқибатлари хусусида насиҳатларни баён этишдан иборатдир. Хусусан:

Илм-ҳикмат ўргангин, бўлма мағрур,
Мақтанчоқнинг шармандаси чиқар, кўр.

Маълумки, билимли, маърифатли бўлиш кишининг кибр-ҳаводан узоқроқ туришини таъминлайди. ўғитларда инсоннинг кибр-ҳаводан узоқ бўлиши атрофдаги кишилар билан ижобий муносабатни ўрната олиши учун замин ҳозирлайди деб уқтирилади. Илм сари интилиш қутлуғ, эзгу иш саналади. Демак, ҳар бир киши илм ўрганиш сари интилиши, ўзлаштирилган билимларга амал қилиши, кибр-ҳаводан воз кечиши зарурдир.

Ўрган унинг билимин,
Боргин унинг сари.

Қутлуғ ишга бўйсунгин,
Кибрни қув нари.

Ақлли одамнинг зехни ўткир бўлади, у ҳар қандай ўғит-насиҳатни тезда ўз онгига сингдириб олади. Аллома инсон зехнининг ўткирлигини, ҳар қандай муаммони ҳал эта олиш лаёқатини худди юқорида парвоз этаётган қушнинг ердаги ўлжани кўриб, унга эга бўлиш илинжида пастга шўнғишида содир этадиган тезлигига қиёслайди. Оқил одам зехнининг тезлиги қуш парвозига қиёсланади:

Қуш ов кўрса, юксаклардан пастга чўқар,
Олим киши ўғит берса дарҳол уқар.

Бу мисолда ақлли, билимли одамнинг табиати, ўзига хос хислати ифодаланган.

Ақлли, билимли кишилар беҳуда гапларга аҳамият, бефойда, ўзгаларга зиён етказувчи ишларни амалга оширмайди. Ножоиз берилаётган ҳадяларга учмайди, дейди шоир.

Амалга ошираётган ҳар бир ҳаракати эвазига инъом-эҳсон кутмайди, баҳоси у қадар баланд бўлмаган совғаларни ўз кадр-қимматидан юқори қўймайди. Бу ўринда аллома “музни жавоҳир деб билмаслик” кераклигини таъкидлайди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Hayitov H. A. Sharq mumtoz adabiyotida ohang talqini //Мировая наука. – 2019. – №. 8. – С. 3-5.
2. Ahmadovich H. H. et al. O ‘RXUN-YENISEY BITIKLARIDA TALIM-TARBIYA TO ‘G ‘RISIDAGI FIKRLARNING YORITILISHI VA ULARNING TARBIYAVIY AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 349-350.
3. Ahmadovich H. H., Amrulloevna S. D. RUNN BITIKLARI AXLOQ VA VATANPARVARLIKNING YUKSAK NAMUNASI SIFATIDA //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 248-250.
4. Ahmadovich K. H., Bahridinovna S. G. Development and practical application of acmeological technologies of student assessment diagnose //Asian Journal of Multidimensional Research. – 2022. – T. 11. – №. 6. – С. 141-145.
5. Ahmadovich K. H., ZokirovnaZ A. G. THE PROBLEM OF HUMAN EDUCATION AND MORALITY IN FOLKLORE //Gospodarka i Innowacje. – 2022. – T. 25. – С. 133-137.
6. Ahmadovich K. H., Nodirkulovna A. I. Theory of Fairy Tales in Primary Grades, The Nature of the Fairy Tale Genre //American Journal of Social and Humanitarian Research. – 2022. – T. 3. – №. 7. – С. 130-133.
7. Axmadovich X. X. et al. ENG QADIMGI MA’RIFIY YODGORLIKLARNI O ‘RGANISHNING AHAMIYATI //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – С. 281-285.
8. Akhmadovich H. H. Khoja nasriddin afandi as people's hero //ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL. – 2021. – T. 11. – №. 2. – С. 1562-1565.
9. Akhmadovich K. K. Symbolism of Birds in Uzbek Literature //International Journal on Integrated Education. – T. 3. – №. 4. – С. 59-63.
10. K K Akhmadovich, NS Ubaydullayevna THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF EDUCATIONAL INTEGRATIONS IN THE FORMATION OF INDEPENDENT WORK IN PRIMARY GRADES.Conferencea, 66-75..
11. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich NEW STAGES AND PRACTICAL CONDITIONS FOR CREATING NATIONAL TEXTBOOKS AND ALPHABET BOOKS.Conferencea, 54-58.
12. K K Akhmadovich, SG Badriddinnovna THE CONCERT OF READING, SPECIAL FEATURES OF CHILDREN’S READING E Conferencea,28-33.
13. KK Akhmadovich, N O Alisherovna THE AESTHETIC VALUE OF LINGUISTIC FLORIONYMS IN WORKS OF ART IN AROUSING LAUGHTER 59-63.

14. K K Akhmadovich, O B Togmurodovich THE ISSUE OF THE CONTENT OF EDUCATION IN THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EAST Conferencea, 95-101.
15. K K Akhmadovich, S G Badriddinovna HISTORICAL GENESIS OF UZBEK CHILDREN'S READING, PRINCIPLES OF DEVELOPMENT AND AESTHETIC EXPE=RESSION OF NATIONALITY IN THEM E Conference Zone, 47-51.
16. K K Akhmadovich, N O Alisherovna THE PROBLEM OF AROUSING LAUGHTER IN UZBEK PROSE BASED ON LINGUISTIC FAUNIMS Conference 90-94.